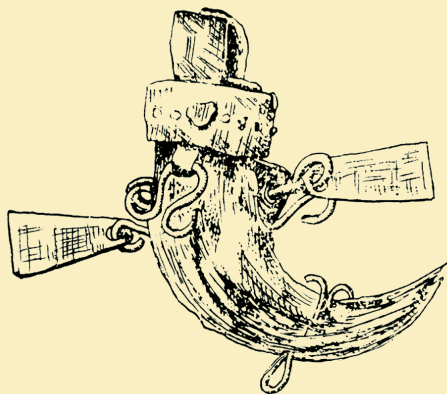

PRUTHENIA

TOM III

Olsztyn 2008

Sprawozdanie z konferencji naukowej „Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność?”, Węgorzewo, 4–5 X 2007 r.

Tak zwane pruskie *baby kamienne* stanowią poważny problem badawczy. Dowodem na to są dotychczasowe próby analizy owych posągów od strony archeologicznej, historycznej, kulturowej oraz etnograficznej. I mimo tak licznych prób, pytanie „*czym były baby kamienne?*”, wciąż pozostaje bez odpowiedzi. Kolejną próbę rozwikłania tej zagadki podjęła się grupa naukowców skupiona wokół: Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Towarzystwa im. Wojciecha Kętrzyńskiego z Olsztyna, Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie, Towarzystwa Ratowania Dziedzictwa Kulturowego Kresów Dawnych i Obecnych „Ojcowizna” w Węgorzewie i Towarzystwa „Pruthenia” z Olsztyna. Rozumiejąc fakt, iż złożoność problemu nie pozwala szybko osiągnąć końcowego rezultatu, rozłożono pracę na etapy. Pierwszym z tych etapów była konferencja naukowa pt.: „*Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność?*”, której pomysłodawcą i inicjatorem był Jerzy Marek Łapo. Konferencja odbyła się w Węgorzewskim Muzeum Kultury Ludowej w dniach 4–5 X 2007 r., w ramach cyklu konferencji „*Z dziejów i kultury krain nadbałtyckich*”.

Po uroczystym otwarciu i słowach wstępu gości honorowych¹, przystąpiono do zasadniczej części konferencji, tj. do wystąpień prelegentów i obrad. Obradom w pierwszym dniu przewodniczył dr hab. Grzegorz Białuński, prof. UWM.

Pierwszym prelegentem był mgr Jerzy Marek Łapo (Węgorzewo). W swym wystąpieniu „*Corpus pruskich bab kamiennych, wyzwania dla poznania*” zaprezentował wszystkie posągi antropomorficzne zwane

¹ Głos zabrali: Justyna Żołnierowicz-Jewuła, dyrektor Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie, Tadeusz Ciborski, Przewodniczący Komisji Gospodarczej Powiatu Węgorzewskiego, Joanna Wańkowska-Sobiesiak, pełnomocnik Wojewody Warmińsko-Mazurskiego do Spraw Mniejszości Narodowych i Etnicznych.

babami kamiennymi. W owym katalogu referent zawarł wszystkie podstawowe informacje: miejsca znalezienia poszczególnych posągów i ich losy, rozmiary, ryt rzeźby i jego elementy, podania ludowe związane z poszczególnymi posągami. Prezentowane *baby* podzielił na „prawdziwe, domniemane, pozorne i fałszywe”².

W następnym wystąpieniu mgr Mariusz Wyczółkowski (Kętrzyn), w swym referacie pt. „*Słów kilka o babie z Poganówka*”, zapoznał słuchaczy ze swym najnowszym odkryciem, dokonany sześć tygodni przed konferencją. Tym istotnym odkryciem jest figura kamienna nawiązująca swą formą do znanych z terenu ziem pruskich posągów, wykopana na stanowisku Poganowo w okolicy Kętrzyna. Referent przedstawił kontekst archeologiczny odkrycia figury. Podkreślił, że jeśli mamy do czynienia w tym wypadku rzeczywiście z figurą antropomorficzną, to fakt wykopania rzeźby w miejscu jej prawdopodobnego pierwotnego zdeponowania, rodzi nadzieję świata naukowego na rozwikłanie zagadki funkcji tego typu figur na obszarze Prus. Należy jednak uzbroić się w cierpliwość – podkreślił mówca – i poczekać do końca badań – zarówno samej figury, jak i całego stanowiska, którego element ona stanowi. Stan figury rodzi bowiem poważne wątpliwości wynikające z braku typowych dla tego typu obiektów atrybutów: miecza i rogu do picia. Również pozostałe elementy formalne „posągu” nie dają się jednoznacznie zakwalifikować jako *ludzkie kształty*.

Dyskusję podsumowującą pierwsze prelekcje, ze zrozumiałych względów, zdominował temat odkrycia w Poganowie. W pierwszym rzędzie poruszono temat nazwy miejscowości – Poganowo, czy Poganówka? Następnie M. Wyczółkowski zapytany o datowanie znaleziska, stwierdził, iż na podstawie ceramiki datuje je na X–XI w. Przedstawił również plany badawcze związane z odkrytą rzeźbą. Mają one dotyczyć zbadania techniki rzeźbiarskiej, narzędzi którymi wykuto „*babę*” i sprawdzenia czy na powierzchni nie znajdowały się powłoki malarskie. Poruszono również problematykę płci *bab kamiennych*. W tej materii wypowiedział się J. M. Łapo uściślając, iż pruskie *baby kamienne* przedstawiały tylko mężczyzn, zaś nadczarnomorskie *baby kamienne* przedstawiały również kobiety. J. Sobieraj dodał, iż niektóre elementy pruskich *bab* mogą wskazywać na kobiecy pierwiastek, np. róg kojarzony z kultem lunarnym, czy dłoń spoczywająca na podbrzuszu, oddająca kobiecy atrybut – płodność.

² Wypowiedzi uczestników konferencji cytowane, przytaczane i parafrazowane w niniejszym sprawozdaniu pochodzą z nagrania video zarejestrowanego na konferencji. Nagrania użyczył mi Jerzy Marek Łapo, za co serdecznie dziękuję. Oryginał materiału video znajduje się w węgorszewskim Muzeum Kultury Ludowej, ul. Portowa 1.

Drugą sesję, pod przewodnictwem J. M. Łapo, otworzył wykład dra Mirosława J. Hoffmanna (Olsztyn) „*Pruskie posągi kamienne. Dzieje badań i prób interpretacji.*” Na wstępie prelegent określił szczegółowo zakres swojego wystąpienia jako chęć ukazania „*okoliczności odkrycia badanych posągów, ich odbiór w lokalnych społecznościach, a także historię badań nad ‘babami’ pruskimi, ze szczególnym uwzględnieniem ich interpretacji z uwzględnieniem przeznaczenia, a także datowania.*” Poczet badaczy przedstawionych w referacie otwierają Christian Gabriel Fischer i Johann Gottlob Behnisch. Po nich następują kolejni, m.in.: Albert Bezzenberger, Emil Hollack, Artur Semrau oraz Wolfgang La Baume.

Kolejny prelegent, dr Krzysztof Rybka (Toruń), w swym wystąpieniu „*O uzbrojeniu tzw. pruskich bab kamiennych*”, podjął próbę analitycznego sprawdzenia, czy elementy uzbrojenia uwidocznione na *babach kamiennych* są zbieżne z wczesnośredniowiecznym uzbrojeniem Prusów. W związku z tym dokonał szczegółowej analizy uzbrojenia uwidocznionego na *kamiennych babach*. Sięgnął również w swych rozważaniach do innych źródeł np.: rzeźba z kapitelu kolumny z zamku malborskiego, rzeźba z portalu na zamku w Bierzgłowie, figurka szachowa z Krakowa, drzwi gnieźnieńskie, pieczęcie władców polskich i litewskich, znaleziska archeologiczne. Jedną z poważniejszych trudności badawczych – podkreślił mówca – wynika z faktu, iż rzeźby kamienne zatraciły swój pierwotny ryt. Jest to spowodowane erozją, retuszami i innymi zmianami dokonanymi w późniejszych niż średniowiecze czasach. Elementy uzbrojenia, z trzynastu wyselekcjonowanych posągów, jakie K. Rybka poddał analizie to: miecz, tarcza (ze szczególnym uwzględnieniem pawężki), hełm, róg, zbroja, pas, maczuga (pałka pruska). Ostatecznie K. Rybka potwierdza zbieżność uzbrojenia z posągów z uzbrojeniem stosowanym we wczesnym średniowieczu (ok. X–XI w.) – „*Wszystko wskazuje na to, że Prusowie mogli mieć to wyposażenie i uzbrojenie, które te rzeźby prezentują. Twórca mógł czerpać swoje inspiracje bezpośrednio z otoczenia.*”

Dyskusja została w całości zdominowana przez problemy poruszane w wystąpieniu K. Rybki. Największe wątpliwości J. Sobieraja, A. Błażejewskej i S. Szczepańskiego wzbudziła interpretacja K. Rybki dotycząca *fałd na szyi bab* z Gronowa, Susza i Rożnowa, które według niego przedstawiają kolczugę, zsunięty z głowy kaptur kolczy. Wyżej wymienieni sugerują, iż owa *fałda* jest raczej schematycznym przedstawieniem naszyjnika kołnierzowego, jako jednego z elementów podkreślających prestiż. A. Błażejewska i J. Sobieraj argumentowali również, iż brak na rzeźbach innych elementów kolczugi i że na tak prostej i schematycznej rzeźbie raczej nie mógł wstępować element przedstawiony trójwymiaro-

wo – w tym wypadku kaptur kolczy. Trójwymiarowość ewentualnej kolczugi zbyt rzadko w stosunku do pozostałej schematycznością rzeźb. K. Rybka broniąc swego poglądu podał jako przykład przedstawienia postaci wojowników z terenów bliskich Prusom – Mazowsza i Rusi, ukazane z atrybutami prestiżu, takimi jak tarcza i kolczuga właśnie.

Problematykę osadniczą poruszył mgr Wiesław Skrobot (Iława) w swym wystąpieniu p.t. „*Osadnictwo wczesnośredniowieczne w strefach pogranicznych Pojezierza Iławskiego i jego współczesne konsekwencje przestrzenno-kulturowe*”. W oparciu o dokumentację z programu: Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP) W. Skrobot przedstawił przejawy osadnictwa pruskiego wokół dwóch jezior – Drwęckiego i Jezioraka. Na omawiany obraz osadnictwa składały się osady, grodziska, cmentarzyska, drogi i skrzyżowania (jako relikty granic), wały podłużne. Szczególny nacisk, w kontekście *bab kamiennych*, położył prelegent na skrzyżowanie dróg będącym zbiegiem granic staropruskich włości: *Gerria, Prezla, Rudencz*. W okolicy tego skrzyżowania miał stać kamienny słup pomalowany na biało. W. Skrobot podkreśla fakt, iż nie sposób dziś stwierdzić czy wspomniany słup miał cechy antropomorficzne. Jedyną przesłanką może być fakt, iż na miejscu nieistniejącego już słupa, stoi dziś drewniana rzeźba mężczyzny (mocno zakorzeniona w miejscowej tradycji), pomalowana na biało.

Kontynuując tematykę osadnictwa, w kontekście *bab kamiennych*, dr hab. Grzegorz Białuński prof. UWM (Olsztyn), przedstawił referat p.t. „*Święty kamień. Osadnictwo późnośredniowieczne a pruskie baby kamienne*”. Założeniem wystąpienia była weryfikacja tezy J. M. Łapo „*o krzyżackim pochodzeniu ‘bab’*”³. Dokonując przeglądu położenia jedenastu kamiennych posągów, względem pruskich ziem i krzyżackich komturstw, G. Białuński stwierdził, iż nie odnajduje żadnych przesłanek pozwalających na „*łączenie ‘bab’ kamiennych z okresem krzyżackim*”. Udowadnia natomiast, iż położenie *bab kamiennych* należy wiązać z pograniczami pruskich plemion i mniejszych ziem, co tym samym nadaje im pruską, a nie krzyżacką, proveniencję.

W dyskusji poruszono kwestie nazewnictwa pogańskich pozostałości pruskich (w tym *bab*, gajów, itp.), które w chrześcijańskim nazewnictwie uzyskują przymiotnik *święty*. Jak stwierdził G. Białuński, problem jest ciekawy i wymaga poszerzonych studiów, lecz już dziś można stwierdzić, że nadawany również przymiotnik *diabelski* w gruncie rzeczy oznacza to samo – moc.

³ Jest to skrót myślowy prelegenta odnoszący się do tezy J. M. Łapo zawartej w artykule *Co właściwie wiemy o pruskich babach kamiennych?*, Pruthenia, 2006, t. 2, s. 55-63.

Ostatniemu posiedzeniu, kończącemu pierwszy dzień obrad, przewodniczył dr Bogdan Radzicki. I zgodnie z jego słowami wystąpiło dwóch młodych adeptów nauki. Pierwszym z nich był mgr Seweryn Szczepański (Iława) z referatem pt. „*Antropomorficzna rzeźba kamienna a ludowa świadomość historyczna Prus Wschodnich i Zachodnich w XIX i XX wieku*”. S. Szczepański dokonując wprowadzenia w temat zakreślił ramy wystąpienia stwierdzając, iż „*celem będzie poszukiwanie informacji o 'babach' pruskich w podaniach ludowych, nazwach, czy też przypadkowych relacjach*”. Zatem zgodnie z wytyczonym celem, przedstawił: dziewięć antropomorficznych posągów kamiennych, wokół których narosły legendy ludowe; kolejne sześć, w stosunku do których świadomość i tradycja ludowa utrzymała tylko nazwy zwyczajowe i pozostałe, o których tradycja ludowa milczy. Stwierdzając, że „*może się pokusić o dodanie do listy znanych już posągów kilku następnych egzemplarzy*”, S. Szczepański zaproponował poszerzenie katalogu *bab kamiennych* o wzmiankowane w przekazach ludowych posągi z miejscowości: Sudwa, Śliwa (2 szt.), Listowoje, Lubawa i Samborówko.

Kolejnym i zarazem ostatnim prelegentem pierwszego dnia obrad był mgr Robert Klimek (Olsztyn) z referatem pt. „*Baba na drodze. Kontekst lokalizacji antropomorficznych rzeźb kamiennych wobec systemów komunikacyjnych w Prusach*”. R. Klimek przedstawił najważniejsze odcinki szlaków drożnych z terenów: Jaćwieży, Galindii, Nadrowii, Nantangii, Barcji, Pomezanii i ziemi lubawskiej, próbując w ich kontekście umieścić analizowane posągi kamienne. Kończąc stwierdził, iż wstępnie można przyjąć, że „*szlaki drożne przebiegały przez te miejscowości w których znajdowały się 'baby'*”, natomiast wyjaśnienie ich funkcji na chwilę obecną jest niemożliwe.

Drugi dzień obrad, pod przewodnictwem J. M. Łapo, otworzył wykład dr Bogdana Radzickiego (Olsztyn): „*Uwagi o niektórych sposobach interpretacji kamiennych posągów z terenu Prus. Refleksja metateoretyczna*”. Autor referatu przyznał, że do podjęcia się tego tematu, skłoniły go liczne badania i próby interpretacji *bab kamiennych*, które *de facto* można by podsumować stwierdzeniem „*wiemy, że nadal nic nie wiemy*”. B. Radzicki doszukuje się tego stanu rzeczy w sposobach interpretacji, które są w odmienny sposób determinowane metodologią każdej z nauk. Wystąpienie swoje poświęcił autor analizie założeń metodologicznych i przyjmowanej przez badaczy perspektywy epistemologicznej, w dotychczasowych próbach zrozumienia fenomenu *Steinbaben*, przy czym dotychczasowe sposoby ujęcia tematu podzielił na trzy grupy: teksty i interpretacje formułowane na gruncie archeologii; historii sztuki i szeroko rozumianego kulturoznawstwa. Szczegółowa analiza metod ba-

dauczyczych, wniosków, teorii i prób interpretacji z nich wypływający doprowadziła autora do konstatacji, iż żadna z przywołanych nauk nie jest w stanie samodzielnie wyjaśnić fenomenu *pruskich bab*, z uwagi na niedoskonałości aparatów badawczych, a próba zrozumienia i wyjaśnienia badanego zjawiska powinna integrować w sobie poszczególne poziomy jego opisu.

W dyskusji przedstawiciele poszczególnych dziedzin nauk, wywołani w referacie *do odpowiedzi*, zgodzili się z faktem, iż żadna z nauk nie jest w stanie samodzielnie wyjaśnić owego fenomenu. Natomiast zaprzeczyli temu jakoby niemożność ta wynika z *niedoskonałości warsztatu badawczego*. Wynika to – podkreślili – ze *specyfiki* każdej z nauk.

Z całkiem odmiennej dla historyka i archeologa perspektywy przedstawiła rzeźby kamienne dr Anna Błażejewska (Toruń). W swym wystąpieniu „*Pruskie figury kamienne i ich północnoeuropejski rodowód*” ukazała artystyczny rodowód i artystyczną ekspresję *pruskich bab*. Autorka dokonała szczegółowej analizy porównawczej omawianych *figur* jako dzieł sztuki z analogicznymi antropomorficznymi wizerunkami, m.in.: neolityczne figurki z bursztynu z Mierzei Kurońskiej; słup ze Zbrucza; rzeźby z Rugii, Słupska, Altenkirchen; stele z Gotlandii; figurki odcisnięte w złotej blaszce z terenów Gotlandii; posągi z euro-azjatyckich stepów; neolityczne menhiry. Ukazanie analogii elementów kompozycji, rytmu i formy występujących na tych wizerunkach w stosunku do posągów z terenu Prus, pozwoliły autorce na wykazanie genetycznej zbieżności, od czasów neolitu, całej sztuki Północy (w tym *pruskich bab*).

Ostatnim wykładem był referat mgr Jarosława Sobieraja (Olsztyn) pt. „*Zaalpejskie ‘baby’ kamienne doby eneolitu*”. Prelegent zaprezentował stele i rzeźby kamienne z połowy III tys. p.n.e. z terenu Europy – od Ukrainy po Hiszpanię. Owe wyobrażenia znajdowane na miejscach pochówków były, jak mówi autor, „*fotografiami grobowymi*”. Ukazywały status i znaczenie zmarłego. Zatem oprócz typowo antropomorficznych cech stele i figury te wzbogacone były w reliefy ukazujące: cechy podkreślające dymorfizm płciowy, broń, zbroje, narzędzia, naszyjniki, aureole, korony, i zwierzęta. Wszystko to w celu podkreślenia zamożności i bohaterstwa zmarłego.

W dyskusji podsumowującej do najistotniejszych głosów można zaliczyć wystąpienia J. M. Łapo i B. Radzickiego. Pomysłodawca i inicjator J. M. Łapo stwierdził, iż konferencja zebrała znany dotychczas materiał badawczy. Wiedza ta stanowi dobry punkt wyjścia do przyszłych badań. B. Radzicki ubrał to w nieco inne słowa: „*uświadomiliśmy sobie zakres niewiedzy na temat owych figur*”. Sformułował jednocześnie listę postulatów badawczych: „*systematyczne, empiryczne przebadanie ‘bab’*;

*analiza struktury osadnictwa; analiza archeologicznego kontekstu występowania 'bab'; konieczność szerszych badań z zakresu etnologii religii z naciskiem na funkcję kamienia w kulturze indoeuropejskiej; przebadanie nowych funkcji kulturowych 'bab' – ich 'życie po życiu'". Zamykając obrady J. M. Łapo wyraził nadzieję na kolejną konferencję poświęconą *babom pruskim*, „za rok, albo dwa”.*

Z omawianymi referatami (za wyjątkiem ref. M. Wyczółkowskiego i J. Sobieraja) można zapoznać się w wydany niedawno zbiorze materiałów pokonferencyjnych: *Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność?*, red. Jerzy M. Łapo, Grzegorz Białyński, Olsztyn 2007, wydawnictwo Ośrodka Badań Naukowych w Olsztynie.

PRUTHENIA

Tom III

Towarzystwo Pruthenia
Ośrodek Badań Naukowych
im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

Olsztyn 2008

PRUTHENIA

Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim

Rada Naukowa: Wiesław Długokęcki, Kazimierz Grążauski,
Jacek Kowalewski, Wojciech Nowakowski

Redagują: Grzegorz Białuński (redaktor), Mirosław J. Hoffmann,
Marek Pacholec (sekretarz), Bogdan Radzicki (zastępca redaktora),
Ryszard Sajkowski, Joachim Stephan

Tłumaczenie streszczeń i spisu treści: Joachim Stephan

Przygotowanie do druku i projekt okładki: Marek Pacholec

ISSN 1897-0915

Towarzystwo Pruthenia

Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

Adres Redakcji:

10-402 Olsztyn, ul. Partyzantów 87, Dom Polski

tel. (089) 5276618

PRUTHENIA

Band III

Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Preußen
und der baltischen Völker

Verein „Pruthenia“

Wojciech-Kętrzyński-Forschungszentrum in Olsztyn

Wissenschaftlicher Beirat: Wiesław Długokęcki, Kazimierz Grażauski,
Jacek Kowalewski, Wojciech Nowakowski

Redigiert von: Grzegorz Białuński (Redakteur), Mirosław J. Hoffmann,
Marek Pacholec (Sekretär), Bogdan Radzicki (stellvertretender Redakteur),
Ryszard Sajkowski, Joachim Stephan

Übersetzung der Zusammenfassungen
und des Inhaltsverzeichnisses: Joachim Stephan

Vorbereitung zum Druck und Umschlagentwurf: Marek Pacholec

Olsztyn 2008

I N H A L T S V E R Z E I C H N I S

Bogdan Radzicki, <i>Von der Redaktion</i>	5
I. Studien und Artikel	
Seweryn Szczepański, <i>Die pomesanische Burg in Alt Christburg</i>	11
Grzegorz Białuński, <i>Preußische Auswanderung vom 11.-14. Jahrhundert</i>	35
Joachim Stephan, <i>Die Besiedlung der Komturei Elbing bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts</i>	65
II. Materialien und Quellen	
Robert Klimek, <i>Die Funktion und der derzeitige Erhaltungszustand der mittelalterlichen Langwälle im Südteil des Hochstiftes Ermland</i>	163
III. Polemiken und Diskussionen	
Wojciech Nowakowski, <i>Die Genese der Prußen – Kommentar eines Archäologen</i>	209
Kazimierz Grażauski, <i>Über die sogenannte teilweise Besetzung des Kulmer Landes durch die Prußen – ein Diskussionsbeitrag</i>	251
Mirosław J. Hoffmann, <i>Die gerettete Geschichte Ostpreußens</i>	259
Anna Bitner-Wróblewska, Tomasz Nowakiewicz, Aleksandra Rzeszotarska-Nowakiewicz, Wojciech Wróblewski, <i>Eine Erwiderung auf Mirosław J. Hoffmann</i>	267
IV. Rezensionen und Besprechungen	
Dariusz Adam Sikorski, <i>O pozycji prawnej kobiety pruskiej [Über die Rechtsstellung der preußischen Frau] (Seweryn Szczepański)</i>	275
Andrzej Radzimiński, <i>Chrystianizacja i ewangelizacja Prusów [Die Christianisierung und Evangelisierung der Prußen] (Alicja Dobrosielska)</i>	285

Andrzej Radzimiński, <i>Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525 [Die Kirche im Deutschordensland Preußen 1243–1525]</i> (Alicja Dobrosielska).	291
---	-----

V. Berichte und Ankündigungen

Marek Pacholec, <i>Konferenzbericht: Die preußischen Steinbaben. Kulturphänomen oder europäische Alltäglichkeit? Angerburg, 4–5 10. 2007.</i>	299
---	-----

VI. Chronik

Izabela Lewandowska, <i>Alte und neue Wettbewerbe über die Prußen. ..</i>	309
Izabela Lewandowska, <i>Tätigkeitsbericht der Gesellschaft Pruthenia für das Jahr 2007.</i>	319

S P I S T R E Ś C I

Bogdan Radzicki, <i>Od Redakcji</i>	5
I. Studia i artykuły	
Seweryn Szczepański, <i>Pomezaniański gród w Starym Dzierzgoniu</i>	11
Grzegorz Białuński, <i>Emigracja Prusów w XI-XIV wieku</i>	35
Joachim Stephan, <i>Die Besiedlung der Komturei Elbing bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts</i>	65
II. Materiały i źródła	
Robert Klimek, <i>Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średnio-wiecznych wałów podłużnych w południowej części dominium warmińskiego</i>	163
III. Polemiki i dyskusje	
Wojciech Nowakowski, <i>Geneza Prus – komentarz archeologa</i>	209
Kazimierz Grażawski, <i>O tak zwanej częściowej okupacji ziemi chełmińskiej przez Prusów – głos w dyskusji</i>	251
Mirosław J. Hoffmann, <i>Ocalona historia Prus Wschodnich</i>	259
Anna Bitner-Wróblewska, Tomasz Nowakiewicz, Aleksandra Rzeszotarska-Nowakiewicz, Wojciech Wróblewski, <i>Mirosławowi J. Hoffmannowi w odpowiedzi</i>	267
IV. Recenzje i omówienia	
Dariusz Adam Sikorski, <i>O pozycji prawnej kobiety pruskiej</i> (Seweryn Szczepański).	275
Andrzej Radziwiński, <i>Chryścianizacja i ewangelizacja Prusów</i> (Alicja Dobrosielska).	285
Andrzej Radziwiński, <i>Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525</i> (Alicja Dobrosielska).	291

V. Sprawozdania i komunikaty

- Marek Pacholec, *Sprawozdanie z konferencji: Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność? Węgorzewo, 4-5 X 2007 r.* 299

VI. Kronika

- Izabela Lewandowska, *Dawne i nowe konkursy o Prusach.* 309
- Izabela Lewandowska, *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Pruthenia za rok 2007.* 319